

СУЧАСНІ МІГРАЦІЙНІ ТЕНДЕНЦІЇ В УКРАЇНІ ТА В РОСІЇ

Міграція як явище виникла і розвивалась одночасно із самим людством. Немає жодної країни у світі, яка б на різних етапах свого розвитку тією чи іншою мірою не була задіяна у світових міграційних процесах: чи то в ролі країни-донора – постачальника трудових ресурсів, чи то у ролі країни-реципієнта.

Сьогодні у світі, за різними оцінками, нараховується від 150 до 175 млн осіб (понад 3 % населення світу), які проживають за межами країни свого походження, включаючи близько 12 млн біженців та пошукачів притулку. Кожного року ця цифра збільшується принаймні ще на три мільйони. Сучасні світові тенденції засвідчують, що проблеми міграції продовжуватимуть зростати, стаючи одним із найважливіших факторів глобальних змін. Глобальна економічна криза загострила ці процеси – змінюється структура зайнятості в країнах та інтенсивність руху міграційних потоків. Розуміння закономірностей розвитку світових міграційних процесів дає можливість кожній державі побудувати таку політику в цій сфері, яка б максимально відповідала її національним інтересам.

Основними чинниками міграційних процесів є передусім соціально-економічні проблеми. Динаміка структури розподілу доходів між різними країнами свідчить збільшення і без того непропорційно великого розриву середніх доходів населення між індустріально розвинутими країнами та країнами третього світу. Саме можливість заробити більше, ніж у власній країні, є однією з причин, що спонукає мігрантів залишати рідні місця в пошуках кращої долі за кордоном. На міграційні процеси в Україні та Росії також значною мірою впливають такі явища, як бідність та рівень безробіття, який продовжує суттєво зростати з поглибленням глобальної кризи і може скласти в світі 6,5 % і досягти 30 млн осіб. Наприкінці 2008 р. кількість безробітних в Росії склала 5 млн осіб або 6,6 % економічно активного населення; в Україні – 2 млн осіб, а рівень зареєстрованого безробіття склав 3,0 % населення працездатного віку [5; 4].

Більшість людей, які виїжджають з України та Росії з метою працевлаштування за кордоном, – це люди, які не мають стабільного доходу, який би забезпечив гідний рівень прожиткового мінімуму для них самих та їхніх родин на Батьківщині.

По різних оцінкам кількість українських трудових мігрантів коливається від 2 до 7 млн осіб. Такий діапазон пояснюється переважно нелегальним характером їх перебування за кордоном та їх небажанням ставати об'єктом обліку як українських консульських служб, так і міграційних служб країн перебування. Так, за даними Державного комітету з питань охорони державного кордону України, у 2000 р. з України з різною метою виїхали 14,2 млн громадян України, у 2001 р. – 15,6 млн, у 2002 р. – 15,6 млн. За цей же період в Україну в'їхали: у 2000 р. – 15,3 млн громадян України, у 2001 р. – 15,3 млн, у 2002 р. – 15,1 млн. Таким чином, загальне “міграційне сальдо” становило у 2000 р. – (+)1,14 млн, у 2001 р. – (-)0,28 млн, у 2002 р. – (-)0,48 млн. Таким чином, протягом 2000–2002 рр. в Україну в'їхали приблизно на 0,38 млн громадян України більше, ніж виїхали. Країнами, до яких громадяни України виїжджали у 2002 р. найчастіше, є: Росія – 6,1 млн, Польща – 4,2 млн, Угорщина – 1,8 млн, Молдова – 1,3 млн, Білорусь – 0,9 млн, Словаччина – 262 тис., Туреччина – 177 тис., Румунія – 116 тис., Чехія – 97 тис., ФРН – 96 тис. [2].

У 2008 році в Росії по даним Федеральної міграційної служби офіційно працювали 10,2 млн мігрантів, в т.ч. з України – 3,5 млн, з Казахстану – 1,38 млн, з

Таджикистану -0,984 тис. Українські експерти вважають ці дані перебільшеними. По їх підрахункам, кількість українських мігрантів в Росії складає офіційно близько 200 тис. осіб, а неофіційно – близько 2 млн [5].

Працюючі у Росії, особливо у сфері будівництва, мігранти часто стають жертвами роботодавців, які затримують заробітну плату, а іноді зовсім відмовляються її платити. Це, як і відсутність точних даних, свідчить про неурегульованість між Україною та Росією цих процесів.

Серед наслідків трудової міграції для України та Росії найбільш негативним явищем є втрата висококваліфікованої робочої сили, передусім наукових працівників вищої кваліфікації. Цей процес набуває загрозливих масштабів, якщо частка кваліфікованих трудових мігрантів у загальному обсязі населення непропорційно зростає. Причиною цього є цілеспрямована політика розвинутих країн по залученню кваліфікованої робочої сили. З цією метою розроблені та функціонують гнучкі та сприятливі програми. І це не дивно. Адже якщо, за експертними оцінками, витрати на підготовку одного фахівця з вищою освітою становлять близько 20 тис. доларів США, то кожен прибулий кваліфікований трудовий мігрант збагачує країну свого нового перебування саме на цю суму, збіднюючи на таку ж суму свою власну країну.

Унікальним світовим прикладом прагматичного підходу та виявлення державної турботи про розвиток науки, створення максимально сприятливих умов для творчої діяльності вчених, є США. Цю країну вважають науковою Меккою світу. Уряд цієї країни не тільки інвестує в наукові дослідження більше, ніж будь-яка інша країна (3 % ВВП), а й надає науковцям необмежену свободу у реалізації їхнього творчого потенціалу. Тому США є лідером у багатьох галузях науки, отримуючи при цьому прибутки завдяки підготовці висококваліфікованих спеціалістів в інших країнах. За даними Brookings Institution, тільки за період 1950–1975 рр. наукова праця іноземних фахівців у США дала змогу отримувати 8,6 млрд прибутку щорічно [1].

Досвід різних країн свідчить, що вирішення проблем, пов'язаних з відтоком наукових працівників вищої кваліфікації, залежить від соціально-економічної ситуації в країнах.

За даними Держкомстату України, у 2002 р. в економіці України працювали 73,7 тис. фахівців вищої кваліфікації, що на 3,4 % більше порівняно з аналогічним періодом 2001 р. Серед них – 11 тис. докторів та 62,7 тис. кандидатів наук. Жінки становили лише третину фахівців вищої кваліфікації, у тому числі серед докторів наук – 15,9 %, серед кандидатів – 36,3 % [2]. На жаль, цей потенціал використовується не завжди ефективно. Натомість за межами України до 30 % українських вчених працює в інтересах науки і економіки зарубіжних країн. Високий попит на українських спеціалістів переважно реалізується на неофіційному ринку, що призводить до прямих втрат України. За оцінками експертів, ці втрати становлять понад 1 млрд доларів США на рік. Тільки у США українськими вченими запатентовано десятки винаходів, отриманих за результатами виконаних, але не зареєстрованих в Україні робіт.

Головними причинами, що змушують науковців залишати наукові установи, дослідники вважають, по-перше, низьку заробітну плату; по-друге, різке падіння престижу наукової роботи в суспільстві; по-третє, погіршення умов для нормальної наукової діяльності або неможливість реалізувати себе як вченого.

Молоді вчені засвідчують діаметрально протилежну орієнтацію: 63 % з них налаштовані їхати за кордон заради підвищення кваліфікації, заради актуальних для них досліджень, набуття нового досвіду і авторитету у міжнародному науковому світі. І лише 37 % з них керуються матеріальними міркуваннями.

Привертає увагу ставлення опитаних керівників наукових установ до проблеми міграції. Вони, зокрема, дають досить високу оцінку розвитку української науки (8,5 бала з 10 за світовим рівнем). На їх думку, авторитетність наукових установ України є досить високою – 76 % з них є відомими у світі, а 16 % – провідними. Нижче наводиться перелік заходів, які пропонуються для стримування виїзду молодих науковців за кордон та повернення їх з-за кордону.*

№ п/п	Заходи, спрямовані на стримування виїзду молодих науковців за кордон (49 експертів – керівників наукових центрів). Червень – липень 2001 р.	%
1	Підвищити престиж та зарплату науковців	45
2	Поліпшити матеріально-технічне забезпечення	26
3	Підвищити рівень життя науковців у всіх його аспектах	17
4	Підняти рівень фінансування науки до рівня європейських стандартів	5
5	Заборонити науковцям виїзд за кордон, як це було в СРСР	5
6	Не варто зупиняти	2

№ п/п	Заходи для повернення молодих науковців в Україну. Червень - липень 2001 р.	%
1	Створити привабливі умови роботи та оплати праці	35
2	Створити сприятливі наукові, матеріальні та соціальні умови	22
3	Забезпечити науковців сучасним устаткуванням та матеріалами для досліджень	12
4	Запропонувати комфортабельне житло та високу зарплату	8
5	Збільшити фінансування науки	8
6	Не варто повертати	5
7	Надати всі можливості для самореалізації	3
8	Якщо ситуація в Україні стане стабільною, вони самі повернуться	2

* За даними опитування керівників установ НАН України та Міносвіти при сприянні Українського міжнародного комітету з питань науки і культури.

Тому не дивно, що за період з 1991 по 2002 р. за кордон емігрували, за даними Держкомстату, 574 доктори наук та з 1996 р. по 2002 р. – 907 кандидатів наук, майже третина з яких – перспективні фахівці, молодші 40 років, а інша третина – віком 41–50 років. За даними Президії НАН України, лише з її установ у 1994–2001 рр. усього виїхали 3838 наукових працівників, в тому числі 3399 на тимчасову роботу і стажування, з них 842 доктори і 2358 кандидатів наук. У 1992–2001 рр. виїхали на постійне місце проживання всього 439, з них 101 доктор наук і 275 кандидатів наук. Крім того, за цей період на тимчасовій роботі за кордоном перебували 3544 науковці, у тому числі 778 докторів та 2226 кандидатів наук [1].

З огляду на ситуацію, яка склалася в Україні у науковій сфері, слухними є пропозиції Європейської комісії для розв’язання проблеми міграції наукових кадрів, а саме:

- створення мережі міжнародних наукових центрів у Європі та віртуальних центрів, які могли б використовувати сучасні інтерактивні засоби зв’язку. Це дасть змогу кращим вченим і інженерам різних країн плідніше розкрити свій талант та отримувати високу платню за роботу;

- створення таких центрів може допомогти розв’язати іншу проблему, зокрема, оскільки для більшості вчених середнього і старшого віку вирішальною при отриманні роботи в іншій країні є наявність кращих умов для праці та реалізації свого творчого “Я” і репутації у світовому науковому рейтингу, то “концентрація” цих науковців у подібних центрах стане притягальною для молодих талановитих вчених;

- запровадження низки правових (пільгових/податкових) заходів для приватних компаній і підприємств, зацікавлених вкласти капітал у передові розробки подібних центрів;

- посилення координації національних і загальноєвропейських досліджень для запобігання їх дублюванню;
- сприяння інвестиціям у раціоналізаторство;
- підвищення мобільності досліджень і запровадження єдиного “європейського стандарту” наукової кар’єри;
- об’єднання наукових і професійних товариств Західної та Східної Європи.

На жаль, Україна перетворилася на постачальницю дешевої кваліфікованої робочої сили для зарубіжжя. Починаючи з 1994 р., сальдо міграції в Україні є від’ємним. Щорічно внаслідок еміграції загальна кількість населення України скорочується в середньому на 90 тис. осіб з числа активних, ініціативних і освічених громадян.

Розумне, державницьке використання інтелектуального потенціалу країни сприяло б його збереженню й примноженню, а також могло б стати сталим джерелом доходів від країн, де на контрактній основі працювали б наші спеціалісти. Посередником у підписанні таких контрактів має стати держава, а не сумнівні товариства з обмеженою відповідальністю. Підписуючи контракт з працівником на його роботу за кордоном, держава має брати його під свій захист та контролювати контракт з боку роботодавців інших країн за дотриманням прав громадян України.

На жаль, питанням виїзду спеціалістів з вищою і середньою спеціальною освітою та наукових працівників вищої кваліфікації не приділяють належної уваги ані ЦК профспілки працівників освіти і науки України, ані ЦК профспілки працівників НАН України.

Основним позитивним наслідком трудової міграції є додаткове спрямування значних фінансових потоків у країну громадянства. Так, за окремими експертними оцінками, українці, що виїхали за кордон, заробляють понад 2 млрд грн. на місяць, тобто близько 400 млн доларів США. Більша частина цієї суми повертається в Україну. Це приносить конкретну вигоду не тільки сім’ям окремих заробітчанин, а й державі загалом, адже зменшується рівень бідності в країні, зростає сукупний попит, що позитивно впливає на економічну ситуацію в країні та, зокрема, на розвиток виробництва. Заробітки, що в десятки разів перевищують середній рівень доходів громадян в Україні, відкривають широкі можливості для будівництва індивідуального житла, придбання квартир, легкових автомобілів, інших товарів тривалого користування, продукції легкої і харчової промисловості, фінансування освіти дітей у престижних навчальних закладах. Крім того, після повернення з-за кордону значну частину зароблених коштів українські громадяни витрачають на відкриття власної справи, забезпечуючи роботою себе, своїх рідних та створюючи робочі місця для інших.

Серед негативних наслідків притоку додаткових коштів від трудових мігрантів з України можна назвати зростання цін на товари і послуги на внутрішньому ринку без відповідного збільшення купівельної спроможності основної маси населення. Отримання більшістю сімей додаткових доходів у вигляді грошових переказів від своїх рідних за кордоном також часто призводить до викривлення уявлення про реальну ситуацію, пов’язану з визначенням рівня бідності та наданням соціальної допомоги тим, хто її справді потребує.

Крім того, спостерігається стійка тенденція, яка свідчить, що для кількох мільйонів українців трудова міграція стає основним видом заняття, а не доповненням до іншої роботи. Зокрема, згідно зі згаданим опитуванням Мінпраці 81 % тих, хто здійснив трудові поїздки, не мали у 2000 р. постійної роботи в Україні. Таким чином, велика частина населення розглядає трудову міграцію не як альтернативний спосіб реалізації своєї економічної активності, а як єдину

можливість отримати заробіток і реалізувати свій трудовий потенціал [3].

Оскільки українці вирізняються своєю працелюбністю, толерантністю, здатністю до швидкої адаптації в новому середовищі, то не дивно, що в багатьох країнах сформувалось стійке позитивне уявлення про українців як про бажаних працівників, це сприяє зміцненню позитивного іміджу про Україну.

Виникає питання і про вплив трудової міграції на демографічну ситуацію в Україні. Так, з 52,2 млн населення у 1993 р. (це був найбільший показник кількості населення за всю історію України) чисельність населення скоротилося до 48,5 млн у 2002 р., або майже на 4 млн осіб. Вчені прогнозують, що у 2026 р. населення України зменшиться до 42 млн осіб [3]. Збільшення рівня еміграції з України означатиме, що населення України скорочуватиметься ще більш загрозливими темпами.

Активні міграційні процеси як в Україні, так і в Росії, свідчать також про відсутність кількісного та якісного балансу між попитом на робочу силу та її пропозицією в цих країнах.. Це нестача працівників, незбалансованість на ринках праці у промисловості, будівництві, у сільському господарстві та в інших галузях економіки.

Директор інституту демографії Є. Лібанова вважає, що кардинально змінити ситуацію в Україні можна, по-перше, залученням іноземців до роботи на вітчизняних підприємствах та в аграрному секторі (але це призведе до розмивання українського етносу); по-друге, підвищенням пенсійного віку (але це проблематично через надмірну смертність населення саме працездатного віку). Але головне – те, що в Україні за всі роки так і не було розроблено прогнозів щодо потреби ринку праці в робочій силі [4], що свідчить про необхідність активного втручання держави.

У зв'язку з посиленням світових кризових явищ можна прогнозувати активізацію міграційних процесів в Україні та Росії: подальше циклічне скорочення попиту на робочу силу за кордоном та повернення частини робітників, пошуки ними роботи в інших країнах та зростання кількості нелегальних мігрантів в обох країнах.

Існує нагальна необхідність розробки концепції міграційної політики України з урахуванням демографічної ситуації в державі, а також процесів міграції громадян України та притоку мігрантів з інших країн світу. В цих умовах держава, що прагне впливати на рівень безробіття та міграції в країні, може активізувати прогнозування потреб на ринку праці і, відповідно, впливати на підготовку майбутніх робітників, розвивати інфраструктурні проекти та проводити зрозумілу всім громадянам України соціальну стратегію стійкого розвитку: підвищення економічного добробуту населення, поліпшення соціального захисту, подолання бідності і масового безробіття.

Список використаних джерел

1. Заставний Ф. Українське заробітчанство в зарубіжжі: реалії, проблеми, перспективи // Географія та основи економіки в школі. – 2003 р., №5. – С. 32–36.
2. Коваль Л. Міграційні процеси – під єдиний контроль // Урядовий кур'єр. – 2003. – 11 вересня. – С. 8.
3. Иноземцев В. Л. Иммиграция: новая проблема нового столетия. – М.: Интердиалект+, 2003. – 226 с.
4. Урядовий кур'єр, 2008.
5. <http://www.vovremya.info>.